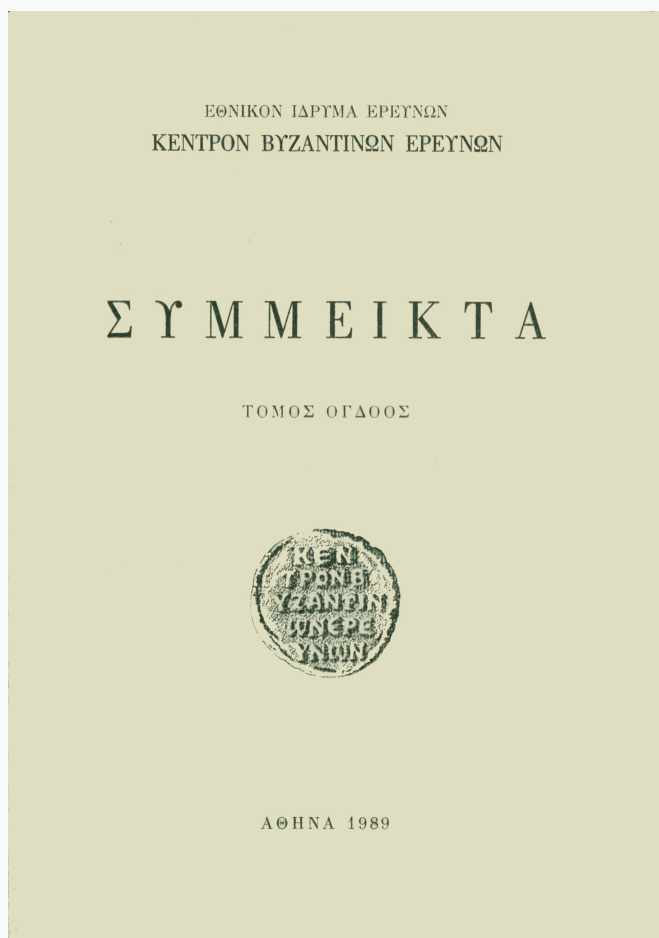

Byzantina Symmeikta

Vol 8 (1989)

SYMMEIKTA 8

Ἡ μοναρχικὴ ἰδέα στὴ μεσαιωνικὴ Σερβία

Λεωνίδας ΜΑΥΡΟΜΜΑΤΗΣ

doi: [10.12681/byzsym.731](https://doi.org/10.12681/byzsym.731)

Copyright © 2014, Λεωνίδας ΜΑΥΡΟΜΜΑΤΗΣ

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

To cite this article:

ΜΑΥΡΟΜΜΑΤΗΣ Λ. (1989). Ἡ μοναρχικὴ ἰδέα στὴ μεσαιωνικὴ Σερβία. *Byzantina Symmeikta*, 8, 361–370.
<https://doi.org/10.12681/byzsym.731>

Η ΜΟΝΑΡΧΙΚΗ ΙΔΕΑ ΣΤΗ ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΗ ΣΕΡΒΙΑ*

Ἐπιχειρώντας νὰ προσεγγίσουμε καὶ πάλι¹ τὸ ἰδιότυπο πρόβλημα τῆς ἀντίληψης γιὰ τὴ μοναρχία στὴ μεσαιωνικὴ Σερβία (12ος-15ος αἰ.) εἴμαστε ὑποχρεωμένοι νὰ λάβουμε κατ' ἀρχὴν ὑπόψη μας δύο παραμέτρους, ἡ ἐμφάνιση τῶν ὁποίων ἀνήκει σὲ περιόδους προγενέστερες ἀπὸ αὐτὴν ποὺ θὰ μᾶς ἀπασχολήσῃ σ' αὐτὸ τὸ ἄρθρο. Πρόκειται γιὰ τὴ συνείδηση ἐθνότητος καὶ τὴν ἔννοια τοῦ κράτους. Τὸν 12ο ὅμως αἰῶνα διαφαίνεται μίᾃ σχετικὰ ἀποκρυσταλλωμένη ἀντίληψη γιὰ τὴν κρατικὴ ἐξουσία, ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὶς συμπεριφορὲς τῶν ἡγεμόνων, τῆς ὑψηλῆς λαϊκῆς καὶ ἐκκλησιαστικῆς ἀριστοκρατίας καὶ βεβαίως ἀπὸ τὸν ἰσχυρότερο μηχανισμό τοῦ Κράτους, τὴν Ἐκκλησία. Τὶς σημαντικότερες ἐνδείξεις παρέχουν τὰ μέλη τῆς Ἐκκλησίας, ἐκεῖνα τὰ ὁποῖα ἐπέλεξαν νὰ καταχωρήσουν σὲ γραπτὸ λόγο τὸ βίο καὶ τὰ ἔργα τῶν ἡγεμόνων καὶ ἀρχιεπισκόπων τῆς Σερβίας. Ὡς παράδειγμα θὰ ἀναφέρουμε τὸν ἀρχιεπίσκοπο Δανιὴλ Β' (Danilo), ὁ ὁποῖος ἀποτελεῖ μίᾃ σπάνια περίπτωση: εὐγενῆς, μοναχός, ἡγούμενος, ἀρχιεπίσκοπος, ἀλλὰ ἐπίσης διπλωμάτης, πολιτικός καὶ τέλος συγγραφέας. Τὸ συγγραφικὸ ἔργο τοῦ Δανιὴλ Β' ἀποτελεῖ πρόκληση γιὰ τὸν ἱστορικὸ νὰ ἐγκύψει σχετικὰ ἔντετα στὶς πολλαπλὲς ὕψεις τοῦ σερβικοῦ κράτους καὶ νὰ διακρίνει τὰ συστατικὰ του στοιχεῖα, νὰ συλλάβῃ τὶς ἀντιφάσεις, ὅταν καὶ ἂν ὑπάρχουν, καὶ νὰ ἐρμηνεύσῃ, σὲ τελευταία ἀνάλυση, τοὺς στόχους τῆς κοινωνικῆς τάξης ποὺ δημιουργήσῃ τὸ σερβικὸ κράτος.

Πράγματι, ἡ ἄρχουσα σερβικὴ τάξη στὰ μέλη τῆς ὁποίας συγκαταλέγονται καὶ οἱ ἐπιφανέστεροι κληρικοί, μετεῖχε στὸ *Sabor* —δηλαδὴ τὸ βασιλικὸ συμβούλιο. Ἡ τάξη αὐτὴ εἶχε ὡς πρότυπο τὴν ὀργάνωση τῆς βυζαντινῆς ἀρχουσας τάξης καὶ τὶς ἀντιλήψεις τῆς ὥς πρὸς τὴν ὀργάνωση τοῦ κράτους, τὴ διοίκηση τῆς αὐτοκρατορίας καὶ βέβαια τὴ ρωμαϊκὴ παράδοση τοῦ ἀπόλυτου καὶ ἰδεώδους μονάρχῃ, ὁ ὁποῖος ἀντλοῦσε τὴν ἐξουσία του τόσο ἀπὸ τὸν λαὸ ὅσο καὶ ἀπὸ τὸν Θεό. Γύρω ἀπὸ τὸ σερβικὸ κράτος ἀναπτύσσονταν ἤδη —πέραν τῆς Βυζαντινῆς Αὐτοκρατορίας— ἡ Βουλγαρικὴ Αὐτοκρατορία καὶ τὰ με-

* Ἡ ἐργασία αὐτὴ ἀνκοινώθηκε στὸ Διεθνὲς Συμπόσιο, ἀφιερωμένο στὸν Δανιὴλ Β' (Βελιγράδι, Δεκέμβριος 1987).

1. Λ. Μ α ρ ο μ μ ά τ η, *Peut-on parler d'un Etat médiéval serbe?*, Byzantion 48 (1978), σελ. 417-429.

γάλα βασιλεία και αὐτοκρατορίες τῆς Δυτικῆς Χριστιανοσύνης, τὰ ὅποια κυβερνοῦσαν «ἐλέω Θεοῦ» μονάρχες. "Όταν ἡ σερβικὴ ἀριστοκρατία προχώρησε στὴν ἀπόφαση νὰ ιδρύσει ἓνα «δικό της» κράτος, ὁλόκληρη ἡ Χριστιανοσύνη βρισκόταν σὲ πλήρη μετάλλαξη: Στὴ Δύση ὁλοκληρώνονταν οἱ φεουδαρχικὲς δομὲς¹ καὶ ἡ Βυζαντινὴ Αὐτοκρατορία εἶχε ἤδη μπεῖ στὴ διαδικασία τῆς φεουδαρχοποίησης τῶν δεσμῶν ἐξάρτησης ἀπὸ ἄνθρωπο σὲ ἄνθρωπο, διαδικασία πὺν ὅλῳ ὁλοκληρωθεῖ στὴν ἐποχὴ τῶν Παλαιολόγων².

Ἡ ἐπιλογή τῶν Σέρβων νὰ ἀποσπασθοῦν ὀριστικὰ ἀπὸ τὴν αὐτοκρατορία μὲ τὴ σύσταση ἐνὸς «ἐθνικοῦ» Σερβικοῦ κράτους, τὸ ὅποιο ἀρχικὰ ἔλαβε τὴ μορφὴ βασιλείου —μετὰ ἀπὸ μία βραχεῖα περίοδο μετάβασης (δηλαδὴ ἐκείνη μεταξὺ τῆς ἀνάληψης τῆς ἐξουσίας τοῦ κράτους ἀπὸ τὸν Στέφανο Nemanja ὡς τὰ πρῶτα χρόνια τῆς βασιλείας τοῦ Στέφανου Nemanjić τοῦ Πρωτοστέπτου) ἐπέφερε βαρὺ πλῆγμα στὴν ἤδη χειμαζόμενη Βυζαντινὴ Αὐτοκρατορία. Ἡ τελευταία θὰ ὑφίστατο σημαντικότερες οἰκονομικὲς ἀπώλειες, μείωση τοῦ ἀνθρώπινου δυναμικοῦ καὶ τέλος βεβαίως τῆς ἀκτινοβολίας της καὶ τοῦ γοήτρου της. Ἄρα ἡ Κωνσταντινούπολη ὀφείλε νὰ καταπνίξει ἐν τῷ γίγνεσθαι τὴ «στάση». Ἀντίθετα, οἱ Σέρβοι, ὅπως τουλάχιστον προκύπτει ἀπὸ τὶς πηγές, ἀρχικὰ τουλάχιστον, δὲν ἔθεταν ὡς κύριο στόχο τὴν ἐπίθεση ἐναντὶν τῆς αὐτοκρατορίας ἀλλὰ τὴν ἀπαλλαγὴ τους ἀπὸ μία ἄχρηστη «κηδεμονία». Πρόκειται γιὰ μία σημαντικὴ διαφορὰ ἀνάμεσα στὴ σερβικὴ καὶ τὴ βουλγαρικὴ ἐπιλογή: Οἱ Asen εἶχαν διαφορετικὴ ἀντίληψη γιὰ τὸ παρελθόν, ὅταν τὸ 1185/6 διεκδικοῦσαν μία προνομιοῦχα θέση μέσα στοὺς κόλπους τῆς Βυζαντινῆς Αὐτοκρατορίας· ὅταν ἀπορρίφθηκε τὸ αἴτημά τους ἐπέλεξαν τὴ στάση καὶ εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς καθόρισαν δύο στόχους³:

- α. Τὴ σύσταση ἐνὸς κράτους, τὸ ὅποιο θὰ συνέχιζε τὴν παράδοση τοῦ πρώτου Βουλγαρικοῦ κράτους.
- β. Τὴν κατάλυση τοῦ Βυζαντινοῦ κράτους (σημεῖο ἐπίσης ὅτι παρακολουθοῦν τὴν παράδοση).

1. Πρβλ. J. Le Goff, *L'apogée de la Chrétienté*, Παρίσι 1982, G. Duby, *Les trois ordres ou l'imaginaire du féodalisme*, Παρίσι 1978.

2. Πρβλ. Zinaida V. Oudalцова - K. A. Ossipova, *Traits distinctifs des rapports féodaux de Byzance*, Βυζαντινὰ 7 (1987), σελ. 11-54. Zinaida V. Oudalцова, *Die Besonderheiten des Feudalismus in Byzanz, Besonderheiten der Byzantinischen Feudalentwicklung*, Βερολίνο 1983, σελ. 11-56. G. Ostrogorsky, *Observations on the Aristocracy in Byzantium*, DOP 25 (1971), σελ. 3-32. Ἐλένης Ἀντωνιάδου - Μπιμπίκοῦ, *Byzance et le mode de production asiatique*, La Pensée 79 (1966), σελ. 47-72. G. Ostrogorsky, *Pour l'histoire de la féodalité byzantine*, Βρυξέλλες 1954. Δ. Α. Ζαχουθνοῦ, *Processus de féodalisation*, L'Hellénisme Contemporain, 2e série, 2e année, 1 (1948), σελ. 499-514.

3. Πρβλ. Α. Μαυρομάτι, *La formation du IIème royaume bulgare vue par les intellectuels byzantins*, Etudes Balkaniques 4 (1985), σελ. 30-38.

Με άλλα λόγια, ο ανταγωνισμός ανάμεσα στη σερβική άρχουσα τάξη και σε κείνη της Κωνσταντινούπολης υπήκουε σε ανάγκες υπαγορευόμενες από την οικονομική αυτάρκεια των Σέρβων, συνοδευόμενη από ισχυρή συνείδηση εθνότητας. Εάν ο μέγας ζουπάνος Στέφανος Nemanja και οι σύντροφοί του άμφισβητούσαν την έξουσία του κράτους, την οποία άσκοῦσε μία έλληνόφωνη άριστοκρατία και πού κατὰ τὴ μακρὰ διάρκεια ανέπτυξε ἄλλη «έθνική» συνείδηση, τὴ συνείδηση Ρωμαίου - Έλληνα¹, οἱ Σέρβοι, φορεῖς μιᾶς ἄλλης πνευματικῆς κληρονομιάς, δὲν εἶχαν κάτι κοινὸ μὲ τὸ βυζαντινὸ κράτος, ἐκτὸς ἀπὸ ἓνα οὐσιαστικὸ στοιχεῖο ταυτότητας ὅτι ἀνῆκαν στὴν Ὁρθοδοξία, ὅπως τὴν εἶχε συλλάβει καὶ χαλκεύσει ἐπὶ αἰῶνες τὸ Βυζάντιο. Οἱ Σέρβοι, ὅπως καὶ οἱ Βούλγαροι, ἀνῆκαν ἐπὶ μακρὸ χρόνον στὴν Ἀνατολικὴ Χριστιανοσύνη, ὥστε νὰ ἐπιχειρήσουν νὰ τὴν ἀπεμπολήσουν, ἄλλοτριώνοντας μὲ αὐτὸ τὸν τρόπο τὴν ἴδια τους τὴν ταυτότητα. Ὁ βαθὺς σεβασμὸς γιὰ τοὺς ἀρχηγούς τῆς Ὁρθοδοξίας, τὸν αὐτοκράτορα καὶ τὸν πατριάρχη τῆς Νέας Ρώμης, οὐδέποτε ἐπέτρεψε τὴν ἀμφισβήτησή τους, ἐκτὸς ἐὰν ἔκριναν ὅτι ἀπέκλιναν ἀπὸ τὶς εὐθύνες καὶ τὰ καθήκοντά τους, δηλαδὴ, νὰ διαφυλάξουν τὸ γράμμα καὶ τὸ πνεῦμα τῆς Ὁρθοδοξίας².

Τὸν 12ο αἰῶνα ἐμφανίζεται στὸ Ἅγιο Ὄρος ἓνα «σερβικὸ» μοναστήρι, τὸ Χιλανδάρι, καὶ στὸν 13ο αἰῶνα ὁ αὐτοκράτωρ Ἀλέξιος Ἅγγελος ἀπολύει ἓνα χροσόβουλλον σιγίλλιον, δυνάμει τοῦ ὁποῖου ἀναγνωρίζεται ἡ σερβικὴ παρουσία στὴν ἄθωνικὴ κοινότητα³. Πρόκειται γιὰ μία πολυσήμαντὴ καὶ πολυδιάστατὴ πολιτικὴ πράξη. Τὸ Χιλανδάρι, ὑπὸ τὴν προστασία τοῦ αὐτοκράτορα καὶ τοῦ σέρβου κράλη (ἀπὸ τὸ 1217) ἐντάσσεται σὲ μία πολιτεία, ἡ ὁποία ἀναπαράγει σὲ μικρογραφία τὴν Οἰκουμένη ἀκολουθώντας τὴν ἐπουράνια τάξη, τὴν ὁποία ἀντιπροσωπεύει ἐπὶ τῆς γῆς ἡ ρωμαϊκὴ αὐτοκρατορία. Ἡ παρουσία τοῦ Χιλανδαριοῦ σημαίνει ἀκόμη ὅτι, ἂν ἡ σερβικὴ ἐθνότητα εἶχε ἐπιλέξει νὰ διακόψει μὲ τὴν ὕλική ἔννοια τοῦ ἔρου τοὺς δεσμούς μὲ τὸ Βυζάντιο, διατηροῦσε τὴν κοινὴ χριστιανικὴ παιδεία καὶ ἀνῆκε σ' ἓνα κόσμον διαποτισμένο μὲ τὴν ἴδια πίστη. Τὸ Χιλανδάρι, τέλος, γίνεται ἔτσι *samostalan*, *svojevlstan*.

1. Πρβλ. Α. Μ α ρ ρ ο μ ᾶ τ η, *Ρωμαϊκὴ ταυτότητα - Ἑλληνικὴ ταυτότητα*, Σύμμεικτα 7 (1987), σελ. 183-191. Π. Γ ο υ ν α ρ ῖ δ η, *Grecs, Hellènes et Romains dans l'État de Nicée*, Ἀφιέρωμα στὸν Νίκο Σβορώνο, τόμ. Α', Ρέθυμνο, 1986, σελ. 248-257.

2. Ὁ Δανιήλ, ὅταν ἀναφέρεται στὸν ἐνωτικὸ αὐτοκράτορα Μιχαήλ Η', δὲν χρησιμοποιεῖ τὸ ὄνομά του ἀλλὰ μόνον τὸ ἐπώνυμο καὶ ἀκόμη παρατηρεῖ ὅτι προτίμησε τὴ «λατινικὴ πίστη» ἀντὶ τῆς «χριστιανικῆς πίστεως». Βλ. *Archiepiskop Danilo, Životi, Kraljeva i arhiepiskopa Srpskih*, ἔκδ., D j. D a n i ċ i ċ, Λονδίνο, Variorum Reprints, 1972, σελ. 110 (στὸ ἐξῆς *Danilo*).

3. *Actes de Hilandar*, Actes de l'Αthos, V. Vizantiski Vremennik, Prilozenje, 17, ἔκδ. L. Petit, B. Korablev, Amsterdam 1975, (Actes grecs), ἀρ. 4, σελ. 10. Πρβλ. D. Bogdanović, V. Djurić, D. Medacović, *Hilandar*, Βελιγράδι 1978, σελ. 36-38.

*samoupravan*¹: "Αρα ἡ ἀπτή ἔκφραση τῆς πραγματικότητας καὶ τῶν ἐπιδιώξεων τοῦ λαοῦ τὸν ὁποῖο ἐκπροσωποῦσε καὶ μία ἰδιότυπη πρεσβεία μὲ πολλοὺς στόχους: νὰ στέλνει καὶ νὰ δέχεται ἰδεολογικά καὶ πνευματικά μηνύματα, ἀλλὰ ταυτόχρονα νὰ ὑπηρετεῖ οἰκονομικούς καὶ πολιτικούς στόχους τοῦ σερβικοῦ βασιλείου. Ὁ τελευταῖος αὐτὸς προορισμὸς καθορίσθηκε μὲ ἰδιαίτερη προσοχὴ ἀπὸ τὴν ἀρχὴ ἤδη τῆς ζωῆς τοῦ Χιλανδαρίου. Οἱ ἐπὶ κεφαλῆς τῆς Μονῆς, ἐπιφορτισμένοι μὲ σημαντικά καὶ πολλαπλὰ καθήκοντα, ἐπιλέγονταν ἀπὸ τὰ μέλη τοῦ βασιλικοῦ περιβάλλοντος, ἀπὸ κληρικούς «μορφωμένους, φιλόδοξους, πεπειραμένους, οἱ ὁποῖοι συντηροῦσαν τὴ συνέχεια τῆς μοναρχικῆς ιδέας»². Σ' αὐτὸν κυρίως τὸν στόχο ἀνταποκρινόταν ἀναμφίβολα τὸ ἔγγραφο τοῦ Nemanja, τὸ ὁποῖο συντάχθηκε μετὰ ἀπὸ τὸ ἔγγραφο τοῦ Ἀλεξίου Ἀγγέλου (1198) καὶ μὲ τὸ ὁποῖο ὁ ἱδρυτὴς τοῦ κράτους καὶ τῆς δυναστείας δώριζε τὴ μονὴ στοὺς κληρονόμους του³. Ἔτσι, ἡ αὐτοκρατορικὴ προστασία γινόταν στὰ μάτια τῶν Σέρβων δευτερεύουσα συγκριτικὰ μὲ τὴν προστασία ποὺ παρέῃχαν οἱ Σέρβοι ἡγεμόνες. Ὁ Nemanja εἶχε πλήρη συνείδηση τοῦ ρόλου ποὺ τὸ Χιλανδάρει ἐκαλεῖτο νὰ διαδραματίσει, ὅταν κληροδοτοῦσε στοὺς διαδόχους του τὴν ὑποχρέωση νὰ φροντίσουν τὴ μονὴ «τους», ὥστε νὰ ἐξελιχθεῖ σὲ μεγάλο ἰδιοκτήτη. Τὸ ταπεινὸ κτίσμα καὶ τὰ ἐρείπια τοῦ 12ου αἰώνα ἐξελίχθηκαν σύντομα σὲ μία τεράστια οἰκονομικὴ μονάδα. Ἐπρόκειτο ἀκριβῶς γιὰ τὴν εἰκόνα ποὺ τὸ σερβικὸ κράτος ἤθελε νὰ διαδόσει στὴ Χριστιανοσύνη.

Μὲ τὸν ἴδιο στόχο ἀναπτύχθηκε ἓνα δίκτυο στενῶν σχέσεων μεταξὺ τῆς μονῆς καὶ τῆς λαϊκῆς καὶ ἐκκλησιαστικῆς ἀριστοκρατίας τῆς Κωνσταντινούπολης καὶ τῆς Θεσσαλονίκης. Ἐὰν ἡ πρώτη τὸν 14ο αἰώνα, γιὰ νὰ χρησιμοποιοῦμε τίς λέξεις τοῦ Νικηφόρου Γρηγοῤῥα, ἦταν τὸ κέντρο τοῦ κόσμου, τὸ *Carigrad* τῶν Σλάβων, ἡ καρδιὰ τῆς Αὐτοκρατορίας, χτυποῦσε στὴ Θεσσαλονίκη, τὸ *Stolni Grad* τοῦ Δανιὴλ Β'⁴.

Ἡ ἀνάγνωση τῶν λογοτεχνικῶν ἔργων ποὺ συνέθεσαν διανοούμενοι μοναχοί, ὅπως ὁ Δανιὴλ ἢ οἱ διδάσκαλοί του ἢ οἱ μαθητές του, ἐπιτρέπει τὴ συγκέντρωση σημαντικοῦ ἀριθμοῦ πληροφοριῶν γιὰ τὸ κράτος καὶ τὴν Ἐκκλησία⁵. Αὐτοὶ οἱ συγγραφεῖς προερχόμενοι ἀπὸ τὸ Χιλανδάρει μᾶς ἐπιτρέπουν νὰ ἀντιληφθοῦμε τίς βασικὲς ἀρχές, τὰ ρεύματα καὶ τίς ιδέες, τὴ νοοτροπία καὶ τὴ συνείδηση ἢ ἀλλοιῶς τὴν ταυτότητα τῆς ὑψηλῆς ἀριστοκρατίας. Ὁ Δανιὴλ Β', ἀκολουθώντας τοὺς προκατόχους του στὸ χῶρο τῆς λογοτεχνίας, ἀποφάσισε —ἢ ἔλαβε τὴν ἐντολή— νὰ συνθέσει τίς βιογραφίες τῶν Σέρβων ἡγεμό-

1. *Actes de Hilandar*, (Actes grecs), ἀρ. 4, σελ. 10 (...μηδενὶ ὑποκειμένην... ἀλλ' αὐτοδέσποτον καὶ αὐτεξούσιον...).

2. Πρβλ. M. Bloch, *La Société Féodale*, Παρίσι 1968, σελ. 412.

3. *Actes de Hilandar*, (Actes slaves), ἀρ. 2, σελ. 371-375.

4. Πρβλ. Bogdanović, Djurić, Medaković, ὁ.π., σελ. 36s.

5. Danilo, σελ. 141.

νων και ἀρχιεπισκόπων. Μὲ ὕφος αὐστηρὰ μοναστικό, συχνὰ δύσκαμπτο καὶ στεγνόν, συνέθεσε στὴν πραγματικότητα ἀγιογραφίες. Τὰ πρότυπά του, κοντινὰ ἢ μακρινά, δὲν ἔμοιαζαν μὲ ἐκεῖνα ποὺ χρησιμοποιοῦσαν οἱ βυζαντινοὶ διανοούμενοι, οἱ ὁποῖοι ἐπέλεγαν κυρίως πρότυπα δανεισμένα ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα. Οἱ Σέρβοι συγγραφεῖς ἐμπνέονταν ἀπὸ τὴν Παλαιὰ καὶ τὴν Καινὴ Διαθήκη καὶ ἀπὸ τοὺς βίους τῶν Ἀγίων¹. Δὲν πρόκειται ἀσφαλῶς γιὰ γλωσσικὸ πρόβλημα, ἀλλὰ γιὰ ἐσκεμμένη ἐπιλογή. Ἡ παιδεία αὐτῶν τῶν κληρικῶν βασιζόταν στὴν ἐκκλησιαστικὴ φιλολογία, τὴν ὁποία ἀκριβῶς χρειάζονταν γιὰ νὰ ὑποστηρίξουν τὴν ἰδέα ἑνὸς μονάρχῃ ἐκλεκτοῦ τοῦ Θεοῦ, προστάτῃ τῆς Ὁρθοδοξίας². Ἐξοπλισμένοι μὲ αὐτὴ τὴν παιδεία, οἱ κληρικοὶ ὕφειλαν νὰ ἐπιβάλουν αὐτὴ τὴν ἀρχή, ἐπιχειρώντας πρῶτα νὰ τὴ θεωρητικοποιήσουν καὶ νὰ τὴ διαδόσουν κατόπιν.

Οἱ κληρικοὶ στὴ Δύση εἶχαν ἀντίθετα αἰσθανθεῖ τὴν ἀνάγκη νὰ προσφέρουν σὲ ἓνα παλιὸ σχῆμα, τὸ ὁποῖο διαιρώντας τὴν κοινωνία σὲ τρεῖς κατηγορίες, πρόβαλλε τὸ ρόλο τοῦ μονάρχῃ καὶ τὴν ἀναγκαιότητα τῆς ὑπαρξῆς του. Χαρακτηριστικὸ παράδειγμα ἀποτελεῖ τὸ ἔργο τοῦ ἐπισκόπου Adalberon de Laon γιὰ τὴν τριαδικὴ κοινωνία (1025-1027), ὅπου διακρίνουμε τρεῖς κατηγορίες³:

- α) Οἱ *oratores* (δηλ. οἱ κληρικοὶ)
- β) Οἱ *bellatores* (δηλ. οἱ πολεμιστὲς)
- γ) Οἱ *laboratores* (δηλ. οἱ ἐργαζόμενοι)

Αὐτὲς οἱ τρεῖς κατηγορίες (*ordines*) λειτουργοῦν στὸ ἰδεατὸ ἐπίπεδο, ἀντικατοπτρίζοντας τὶς πραγματικότητες μιᾶς ἐποχῆς, χωρὶς ἐντούτοις νὰ ἀναφέρονται συγκεκριμένα στὴ διαίρεση τῆς κοινωνίας σὲ τάξεις καὶ στρώματα. Ἄν τὸ θέμα αὐτὸ ἦταν προσφιλὲς στοὺς διανοούμενους τῆς Λατινικῆς Χριστιανισμῆς, ἀπουσίαζε ἀπὸ τὰ ἔργα τῶν βυζαντινῶν καὶ σλάβων συγγραφέων. Οἱ ὁποῖοι δὲν καταφεύγουν ἄμεσα σ' αὐτὴ τὴ θεωρητικοποίηση. Ἡ ἐξήγηση εἶναι, ἴσως, ἀπλή: Ὁ βασιλεὺς καὶ αὐτοκράτωρ ὑπῆρχε ἤδη ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Λυγούστου. Οὐδεὶς ἀμφισβητοῦσε τὴν ἐξουσία του καὶ τὴν ἀγιότητά του: Ἀπὸ τὸν 4ο αἰῶνα μέχρι τὸν 15ο οἱ βυζαντινοὶ θεωροῦσαν ὅτι ὁ αὐτοκράτορας ἦταν ταυτόχρονα ἡ μίμησης τοῦ Θεοῦ καὶ ὁ ὑπαρχός του⁴. Ὑπὸ τὴν αἰ-

1. Πρβλ. D. Bogdanović, *Istorija stare srpske književnosti*, Βελιγράδι 1980.

2. Πρβλ. ἐπίσης Bogdanović, ὁ.π., σελ. 71.

3. Πρβλ. σχετικὰ τόσο μὲ τὸν Adalberon ὅσο καὶ μὲ τὸ τριαδικὸ σχῆμα Duby, ὁ.π. καὶ J. Le Goff, *Pour un autre Moyen Age*, Παρίσι 1977, σελ. 81-90 (ὅπου ἀναφέρεται καὶ ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία).

4. Γι' αὐτὸ τὸ θέμα πρβλ. σχετικὰ, Oudalцова - Ossipova, ὁ.π. σελ. 52. Εἶναι ἐνδιαφέρον ὅτι κάποιος σὰν τὸν Ἀργυρόπουλο ποὺ ἔζησε πρὶν καὶ μετὰ τὴν ἄλωση τῆς Κωνσταντινούπολης ἀπὸ τοὺς Ὀθωμανοὺς συνεχίζει αὐτὴ τὴν παράδοση, Ἀργυροπολίεια, ἐπιμ. Σπ. Λάμπρου, Ἀθήνα 1910, σελ. 31.

γίδα του ζούσαν οι υπήκοοι/πολίτες της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας· έγγυητής της άρμονικής τους συνύπαρξης φρόντιζε για την εύημερία τους και εκείνοι οι όποιοι χρησιμοποιούσαν τη γραφίδα ή τον χρωστήρα έξεθείαζαν τον ρόλο του και διέδιδαν την εικόνα του σε όλη την Οίκουμένη.

Χωρίς να αποδεχόμαστε το άξίωμα ότι πρόκειται για μία κατασκευή, ή όποία έμφανίζεται σε κάθε κοινωνία σ' ένα συγκεκριμένο στάδιο της ανάπτυξης της ή ότι πρόκειται για παραδοσιακό σχήμα όλων γενικά των ίνδοευρωπαϊκών λαών¹, είναι νόμιμο να διερευνήσουμε, αν αυτό το θεωρητικό έργαλειό —το τριαδικό σχήμα— χρησιμοποιήθηκε από τους Σέρβους διανοομένους. 'Ο λόγος είναι προφανής. Πρόκειται για ένα ήδη παλιό λαό, ό όποιος εύθως μετά την όριστική του έγκατάσταση στα Βαλκάνια και παρ' ότι διασώζει τες παραδόσεις και τά έθιμά του ύφίσταται, έπειδή βρίσκεται στο χώρο της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας, την πίεσή της. 'Η Κωνσταντινούπολη άπαιτεί κάποια συμμόρφωση στον κώδικα, που ίσχυε για κάθε άτομο ή για κάθε λαό, ό όποιος υπαγόταν στην έξουσία του κράτους. 'Αντιπαράθεση και άλληλεπίδραση δύο πολιτισμικών προτύπων και τρόπων κοινωνικής όργάνωσης, χωρίς να άπολήγουν σε ύσμωση. Μετά από μία μακρά και βραδεία διαδικασία, συχνά στις παρυφές και στη σκιά της αυτοκρατορίας, το κοινωνικό στρώμα που κατέχει την κρατική έξουσία στο όνομα του αυτοκράτορα άπαιτεί την άνεξαρτησία του, την άυτονομία του, δηλαδή το δικαίωμα στον πολιτικό λόγο. Μετά από σκληρές συγκρούσεις, νίκες και ήττες, οι Σέρβοι εύγενεις πραγματοποιούν το σχέδιό τους: Συνιστούν το Σερβικό κράτος, του όποιου ό ήγέτης, μετά από μία περίοδο έσωτερικών άνταγωνισμών καταλαμβάνει την κρατική έξουσία και ιδρύει δυναστεία: Οι γιοί του έξελίσσονται ό ένας γίνεται *kralj*, ό Στέφανος Πρωτόστεπτος και ό δεύτερος, ό Rastko-Sava, πρώτος άρχιεπίσκοπος της σερβικής 'Εκκλησίας. 'Ο πρώτος παίρνει το χρίσμα από την 'Εκκλησία της Ρώμης, ό δεύτερος από την 'Εκκλησία της Νέας Ρώμης. Τόν *kralj* περιβάλλει άλλά και συχνά έλέγχει ένα ισχυρό όργανο, το *sabor* του όποιου τά μέλη είναι, εκτός από τους άρχηγούς του κράτους και της 'Εκκλησίας, οι λαϊκοί και εκκλησιαστικοί εύγενεις. 'Ο ήγεμόνας όφείλει να έπιβάλλει τη μοναρχική ιδέα στο λαό του, από τόν όποιο άπαιτεί πίστη και ύποταγή. Οι μοναχοί θά άναλάβουν να τά έδραιώσουν και όλόκληρη ή 'Εκκλησία θά διαδόσει την ιδεολογία και την άναγκαιότητα του μονάρχη, ό όποιος προέρχεται από το λαό του².

Οί Σέρβοι συγγραφείς, άφου τονίσουν το έργο του ήγεμόνα, διακρίνουν δύο κατηγορίες:

1. Πρβλ. Le Goff, ό.π., σελ. 80-81.

2. 'Ανάμεσα στις πολυάριθμες μελέτες για τη σερβική 'Εκκλησία πρβλ. S. Ćirković, *Pravoslavna crkva u srednjovekovnoj srpskoj državi*. *Srpska Pravoslavna Crkva*, Βελιγράδι 1970, σελ. 35-51.

α) *boljari, vlastela* (δηλ. *bellatores*)

β) *crkovernic* (δηλ. *oratores*)

Για την τρίτη κατηγορία, οι μνείες είναι λίγες αλλά είναι αυτονόητο ότι υπάρχει, γιατί χωρίς αυτή δεν μπορούν να συντηρηθούν οι άλλες δύο, προκειμένου να εκπληρώσουν τα δικά τους καθήκοντα: οι μὲν για να εξασφαλίσουν την προστασία, οι άλλοι για να προσεύχονται. Τέλος σ' ένα χειρόγραφο του 17ου αϊ., το οποίο αναπαράγει κατά πάσα πιθανότητα ένα αρχαιότερο χειρόγραφο, καθορίζονται εύκρινως οι υποχρεώσεις τῶν ἀνθρώπων στην επίγεια ζωή. Πρόκειται για ένα λόγο, ο οποίος τοποθετείται στον ιδεατό χώρο. 'Ο λόγιος μοναχός απευθύνεται στο ακροατήριό του υπό μορφή διαλόγου: 'Ο διάλογος αναφέρεται στα ἐρωτήματα ἑνὸς ταπεινοῦ χριστιανοῦ για τὸ παρελθόν καὶ για τὸ παρόν, για τὸν ἄνθρωπο, ἀλλὰ καὶ για τὴν ἐπουράνια τάξη. Σ' αὐτὸ τὸ πλαίσιο τὸ θέμα τῆς κοινωνικῆς ἰσορροπίας ἐμφανίζεται ὡς ἑξῆς:

V. Koimi clov, ci vиси miri stoiti?

*O. Popomi, i rataemi, i voinikomi. Popi moliti Boga za vasi miti, a ratari khрани i popa i voinika, a voiniki braniti i popa i ratara. Temi trema clov, ci vиси miri stoiti*¹.

Ἡ τριαδικότητα ἐμφανίζεται σ' αὐτὸ τὸ ἀπόσπασμα μὲ ὅλη της τὴ διαύγεια καὶ ταυτόχρονα ἡ γλώσσα προδίδει ἀπλότητα καὶ οἰκειότητα, ἔτσι ὥστε ἀβίαστα συνάγεται ὅτι αὐτὴ ἡ θεωρητικοποίηση ἦταν ἤδη παλιὰ καὶ ἀποτελοῦσε συνείδηση. Ὡστόσο ἀντιλαμβανόμαστε ἀμέσως τὴν ἀπουσία κάθε ἀναφορᾶς στὸ μονάρχη. Ἄρα εἴτε για τὸν συγγραφέα ὁ ρόλος τοῦ μονάρχη ἐξυπακούεται, εἴτε πρόκειται για μία βιωματικὴ πραγματικότητα: θὰ ἦταν ποτὲ δυνατόν ἕνας μοναχός σὲ περίοδο Ὀθωμανικῆς κυριαρχίας νὰ θεωρεῖ τὸν Σουλτάνο ὡς ἰδεώδη μονάρχη ἑνὸς χριστιανικοῦ λαοῦ;

Ἀναμφισβήτητα, ἡ μεσαιωνικὴ Σερβία εὐημεροῦσε καὶ ἰδιαίτερα στὴ διάρκεια τῆς βασιλείας τοῦ *veliki kralj* Stefan Uros A' καὶ μετὰ. Στὴ συνείδηση τῆς ἄρχουσας τάξης μείζων σημασία δινόταν στὴ σταθερὴ ἐκπροσώπηση (ἢ ἀκόμα τὰτυση) τοῦ βασιλείου μὲ τὸ πρόσωπο ἑνὸς ἀπόλυτου καὶ ἰδεώδους μονάρχη. Δὲν ἦταν τυχαῖο ὅτι ὁ πρίγκηπας Rastko μόνασε καὶ ἀνελίχθηκε στὴν κορυφὴ τῆς Ἐκκλησίας. Ἐκτοτε, ὁ ἰσχυρότατος κρατικὸς μηχανισμός,

1. Τὸ κείμενο αὐτὸ μοῦ τὸ ἐπισήμηνε ὁ καθηγητὴς S. Ćirković, τὸν ὁποῖο εὐχαριστῶ θερμὰ. Πρβλ. S. t. N o v a k o v i ć, *Primeri Književnosti i Jezika*, Βελιγράδι 1904, σελ. 527. Πρβλ. ἐπίσης L. j. S t o j a n o v i ć, *Katalog rukopisa Srpske Kraljevske Akademije*, ἀρ. 112, σελ. 191. Παράθεω τὸ χωρίο σὲ ἑλληνικὴ ἀπόδοση: «Ἐρώτηση: Σὲ ποιούς ἀνθρώπους στηρίζεται ὁλος ὁ κόσμος; Ἀπάντηση: Στους κληρικούς, στους χωρικούς καὶ στους πολεμιστές. Ὁ κληρικὸς παρακχλεῖ τὸ Θεὸ γιὰ ὅλο τὸν κόσμο, ὁ χωρικὸς τρέφει τὸν κληρικὸ καὶ τὸν πολεμιστὴ καὶ ὁ πολεμιστὴς προστατεύει τὸν κληρικὸ καὶ τὸν χωρικόν. Σ' αὐτοὺς τοὺς ἀνθρώπους στηρίζεται ὁλος ὁ κόσμος.»

πού είναι ἡ Ἐκκλησία. ἀνέλαβε τὴν ὑποχρέωση νὰ καταγράψει τὰ κατορθώματα τῶν ἡγεμόνων καὶ τῶν ἀρχιεπισκόπων καὶ νὰ ἀπεικονίζει τὶς προσωπογραφίες τῶν ἡγεμόνων στολισμένες μὲ ὅλες τὶς χριστιανικὲς ἀρετὲς καὶ μάλιστα μὲ τὶς ἀρετὲς τοῦ μοναχοῦ, ἀναχωρητῆ, ὅπως τοῦ *kralj* Milutin ζωγραφισμένου μὲ μοναστικὸ ἔνδυμα. ἐνῶ δὲν ὑπῆρξε ποτὲ μοναχός¹. Ἡ Ἐκκλησία ὑπάκουε στὸ ρόλο πού ἀπὸ τὴν ἀρχὴ κατεῖχε: ἐπέβαλλε δηλαδὴ στὴ σερβικὴ κοινότητα τὴν ἀντίληψη ὅτι τὸ ἔργο τῶν ἡγεμόνων ἦταν τὸ ἀποτέλεσμα τῶν πρωτοβουλιῶν τους γιὰ τὴν ἐδραίωση τῆς εἰρήνης (*mir*) καὶ τὴ διατήρηση τῆς ἡσυχίας (*tišina*)², ἐνῶ παράλληλα σφυρηλατοῦσε τὴν ὁμοιογένεια μεταξὺ ἀρχόντων καὶ ἀρχομένων³. Ὁ ἴδιος ὁ κράλης Στέφανος Α' στὸ ἔργο του ἐξαίρει τὰ κατορθώματα τοῦ πατέρα του. τὰ ὁποῖα ἔφεραν ἐπὶ τέλους στὴ σερβικὴ γῆ τὶς ἀναγκαῖες προϋποθέσεις, ὥστε ὅλοι νὰ ἀσχολοῦνται μὲ ἀσφάλεια καὶ ἐμπιστοσύνη μὲ τὰ ἔργα, πού θὰ ὠφελοῦσαν ὁλόκληρη τὴ σερβικὴ κοινότητα.

Τὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ μονάρχη μοιάζουν μ' ἐκεῖνα τοῦ Ἡλία, τοῦ Ἰώβ, τοῦ Χριστοῦ καὶ τῶν ἀποστόλων: Ὁ μονάρχης εἶναι σῶφρων, δίκαιος, γλυκύς, ἐλεήμων. Ἀναμφισβήτητα. αὐτὴ εἶναι ἡ εἰκόνα τοῦ πατέρα, ἀλλὰ ἐπίσης καὶ ἐνὸς ἀνθρώπου πού δὲν ἀνήκει σ' αὐτὸ τὸν κόσμος, ἐνὸς ἀναχωρητῆ. Ἐὰν τιμωρεῖ, τὸ κάνει γιὰ νὰ ἐπικρατῇ τὸν ἐνοχο στὸν καλὸ δρόμο, πολεμᾷ, γιὰ νὰ φέρει τὴν εἰρήνη. Ὁ ἐχθρὸς εἶναι πάντοτε κακός, πλεονέκτης, προδότης. Χαρακτηριστικὸ τὸ παράδειγμα τοῦ αὐτοκράτορα Μιχαήλ Β' Παλαιολόγου, πρωτεργάτη τῆς ἑνώσεως τῶν ἐκκλησιῶν (Λυών, 1274), τὸν ὁποῖο ὁ Δανιὴλ Β' ἀποκαλεῖ «ἀμαρτωλὸν»⁴ ἐνῶ τοὺς βυζαντινοὺς εὐγενεῖς «πονηροὺς»⁵. Ὁ Βούλγαρος αὐτοκράτορας Μιχαήλ Sisman δὲν εἶναι παρὰ ἓνας εἰσβολέας στὴ σερβικὴ γῆ. Καὶ στὶς δύο αὐτὲς περιπτώσεις ὁ κράλης Στέφανος Milutin δὲν μποροῦσε παρὰ νὰ ἀντιμετωπίσει τοὺς καταλυτὲς τῆς εἰρήνης —ἐσωτερικῆς καὶ ἐξωτερικῆς— καὶ νὰ φροντίσει γιὰ τὴ διαφύλαξη, ἀν' ὅχι καὶ γιὰ τὴ σωτηρία, τῆς Ὁρθοδοξίας. πού ἀπειλεῖτο ἀπὸ τὴν «αἵρεση» τῆς Ἀγίας Ἐδρας. Ὁ κράλης *bellator* καὶ *orator* ταυτόχρονα προστάτευε τὴν Ἐκκλησία (καὶ κυρίως τὰ μεγάλα μοναστικὰ κέντρα), ἡ ὁποία ἐγγυόταν τὴ σερβικὴ ἐθνικὴ συνείδηση καὶ τὴν Ὁρθοδοξία.

Ἡ γραφὴ τῶν μοναχῶν εἶναι ἀπλή, θὰ ἔλεγε κανεὶς ἡ καθομιλουμένη γλώσσ-

1. Πρβλ. σχετικά, V. Djurić, *Le nouveau Joasaph*, Cahiers Archéologiques 33 (1985), σελ. 99-109. Ἐπίσης, τὸ ὅτι οὗτος, *Slika i Istorija u Srednjovekovnoj Srbiji*, Glas Srpske Akademije Nauka i Umetnosti 338 (1983), σελ. 117-144.

2. Πρβλ. π.χ. Danilo, σελ. 112.

μετάφρ. M. Bašić, Βελιγράδι 1929, σελ. 4.

3. Πρβλ. Ὁ Βίος τοῦ Ἁγίου Συμεὸν ἀπὸ τὸν Ἅγιο Σάβα, *Stare Srpske Biografije*,

4. Danilo, σελ. 109.

5. Danilo, σελ. 111.

σα. Ὁ λόγος βρίθει ἀπὸ ἀποσπάσματα καὶ μεταφορές· στὴν οὐσία πρόκειται γιὰ τὶς λέξεις ποὺ ἀκούγονται στίς τράπεζες τῶν μοναστηριῶν¹ καὶ μέσω αὐτῶν στὰ κηρύγματα ἱερέων καὶ μοναχῶν σὲ ὅλη τὴ σερβικὴ ἐπικράτεια· ἀρχοντες καὶ ἀρχόμενοι λάβαιναν καθαρὰ μηνύματα. Δὲν θὰ ἐπιμείνουμε περισσότερο στὸ θέμα τῶν εἰκόνων τῶν μεγάλων ἡγουμένων καὶ ἀρχιεπισκόπων, ποὺ ἦταν ἐξ ἴσου φροντισμένες καὶ γοητευτικές. Θὰ μπορούσε νὰ πεῖ κανεὶς ὅτι ἀντιπροσώπευαν τὴν ἄλλη ὄψη τοῦ μονάρχου καὶ παρακολουθοῦσαν τὴν τυπολογία τῶν μεγάλων ἀγίων τῆς Χριστιανοσύνης· γόννοι εὐγενῶν καὶ πλουσίων οἰκογενειῶν, συχνὰ συγγενεῖς τῆς δυναστείας, ἀπὸ τὴν παιδική τους ἡλικία ἐμφανίζουν κλίση στὴ μελέτη², στὴ μάθηση, στὸν εὐλαβῆ βίο. Ἐγκαταλείπουν τὶς ἀπολαύσεις τοῦ κόσμου γιὰ νὰ ἀκολουθήσουν τὴν ὁδὸ τῶν ἀποστόλων καὶ τῶν ἀναχωρητῶν. Πραγματοποιοῦν τὸ ταξίδι στὴν Ἱερουσαλήμ γιὰ νὰ καταλήξουν στὰ μεγάλα μοναστικὰ κέντρα καὶ νὰ ἀκολουθήσουν μία ὕψηλὴ ἐκκλησιαστικὴ σταδιοδρομία. Μονάρχης/μοναχὸς ὁ Στέφανος Nemanja, πρίγκιπας/μοναχὸς ὁ Sava Nemanjić, κράλης/μοναχός, ὁ Στέφανος ὁ Πρωτόστεπτος ἀποτελοῦν πραγματικὰ τὴν ἐνσάρκωση τῆς διπλῆς ὕψους τοῦ κράτους. Ἀσφαλῶς πρόκειται γιὰ ἰδιαιτερότητα τῆς μεσαιωνικῆς Σερβίας, ἡ ὁποία ὅμως ἐπιβεβαιώνει μὲ μοναδικὸ τρόπο τὴ διάρκεια τοῦ προτύπου τοῦ ἰδεώδους μονάρχου.

Οἱ Σέρβοι κληρικοὶ δὲν σταματοῦν ἐκεῖ· ὀφείλουν νὰ συμπλέξουν στὸ ἰδεατὸ ἐπίπεδο τὸν κράλη, περιούσιο τοῦ Θεοῦ, μὲ τὸ λαὸ τὸν ὁποῖο κυβερνᾷ. Ὅλοι γνωρίζουν τὸ βυζαντινὸ πρότυπο. Γνώριζαν ἐπίσης ὅτι ἡ Γερμανικὴ Αὐτοκρατορία ὑπερηφανευόταν γιὰ τὸν τίτλο «Ἀγία Ρωμαϊκὴ Αὐτοκρατορία». Οἱ Φράγκοι θεωροῦσαν καὶ αὐτοὶ ὅτι ἦταν ὁ ἐκλεκτὸς λαὸς τοῦ Θεοῦ. Οἱ Σέρβοι συγγραφεῖς, στὰ ἔργα τους παντρεύουν μὲ τρόπο ἀπλὸ καὶ μὲ ἐπιδειξίτητα τὸν οἶκο τοῦ Ἀβραάμ ἢ τὸν βασιλεῖα Σολομῶντα μὲ τὴν οἰκογένεια τῶν Nemanjić. Τὸ σύμπλεγμα αὐτὸ βρίσκει ἀπὸ τὴν σερβικὴν λαὸ, γιὰ αὐτὸς οἱ προσωπικότητες ἀνῆκαν στὸν ἐκλεκτὸ λαὸ τοῦ Ἰσραήλ. Ἡ εἰκονογραφία ἔρχεται νὰ στηρίξει τὸ ἐγχείρημα. Χρησιμοποιεῖ σὰν θέμα τὸν κύκλο τοῦ Ἰωσήφ, παλιὰ βυζαντινὴ παράδοση ποὺ συνέδεε ἄμεσα τὸν βασιλεῖα μὲ τὶς ἐνδοξες προσωπικότητες τῆς Βίβλου, ὅπως ἐπίσης καὶ τὸ λεγόμενο δένδρο τοῦ Ἰεσσαί³. Ἐὰν ὁ Domentijan συνέκρινε τὸν Ἰωσήφ μὲ τὸν Stefan Nemanja καὶ οἱ ζωγράφοι περιέβαλλαν τὸ γενεαλογικὸ δέντρο τῆς δυναστείας μὲ τοὺς κύκλους τοῦ Ἰεσσαὶ καὶ τοῦ Ἰωσήφ, ἂν τέλος διαδιδόταν εἴτε μὲ

1. Πρβλ. Bogdanović, ὁ.π., σελ. 44, 47. Βλ. ἐπίσης D. Nastase, *L'idée imperiale en Serbie avant le tsar Dusan*, Πρακτικὰ τοῦ Δ' Διεθνoῦς Ἱστορικοῦ Σεμιναρίου «Da Roma alla Terza Roma», Ρώμη 1984 (ὑπὸ ἐκτύπωση).

2. Πρβλ. Bogdanović, ὁ.π., σελ. 36.

3. Πρβλ. Djurić, ὁ.π., καὶ ἐπίσης τοῦ ἴδιου, *Novi Isus Navni*, Zograf 14 (1983), σελ. 5-16.

εἰκόνες εἴτε μὲ γραπτὸ λόγῳ ἢ ταύτιση τοῦ κράλη μὲ τὸν πρίγκηπα/ἐρημίτη Ἰωάσαφ¹, τὰ μηνύματα αὐτὰ δὲν περιεῖχαν κανένα κρυφὸ περιεχόμενο: κάθε στοιχεῖο παρατίθεται δίπλα σὲ κάποιο ἄλλο μὲ μεγάλη ἐπιμέλεια καὶ δημιουργεῖ στοὺς Σέρβους τὴ βεβαιότητα ὅτι εἶναι ὁ περιούσιος λαός, ποὺ κυβερνᾶται ἀπὸ ἓνα μονάρχη, ὁ ὁποῖος μοιράζεται ἀνάμεσα στὴν ἐπίγεια ζωὴ καὶ τὴν ἐπουράνια ἀποστολή. Γιὰ νὰ περατωθεῖ τὸ ἀρχικὸ σχέδιο, χρειαζόταν ἀκόμη ἓνα μικρὸ ἄλμα. Νὰ καθιερωθεῖ δηλαδὴ ἡ ἀγιότητα τοῦ κράλη. Ἀφοῦ ὁ αὐτοκράτωρ τῆς Ρώμης ἦταν *divus*, καὶ ὁ αὐτοκράτωρ τῆς Κωνσταντινούπολης ἅγιος ἢ θεῖος, ὁ Σέρβος ἡγεμόνας δὲν μποροῦσε παρὰ νὰ «κερδίσει» τὴν ἀγιότητά του μὲ τὰ ἔργα του. Οἱ Σέρβοι μοναχοί, ὅταν περιέγραφαν τὶς ἀρετὲς τοῦ μονάρχη, κατασκεύαζαν ἓναν δικό τους ἅγιο: Ἡ ἀγιοποίηση τοῦ κράλη σχεδὸν ἀμέσως μετὰ τὸ θάνατό του, ἐπισφράγιζε ὅλες τὶς προσπάθειες γιὰ τὴν οἰκοδόμησι καὶ τὴ διάδοσι τῆς μοναρχικῆς ιδέας. Ἡ μετάβασι ἀπὸ τὸ ἰδεατὸ στὸ πραγματικὸ γινόταν μέσω τῆς λατρείας τοῦ ἡγεμόνα, ἐνῶ ὁ διάδοχός του ἐξασφάλιζε τὴ συνέχεια τῆς δυναστείας.

ΛΕΩΝΙΔΑΣ ΜΑΥΡΟΜΜΑΤΗΣ

1. Πρβλ. Djurić, *Le nouveau Joasaph*, σελ. 99-109. Πρβλ. ἐπίσης, Danilo, σελ. 151-152.